

ԹԻՒ ԵՒ ՈՅԺ

Ժողովրդի թիւը, որպէս մի կուտուրական առաջնակարգ ոյժ, բաւականաչափ ուշադրութեան չէ առնւած մեր գրականութեան մէջ։ Հաստատ կարելի է ասել, որ մի հասարակութիւն կամ մի ազգ կազմող անդամների թիւը մի որոշ չափով որոշում է այդ ազգի դիրքը մարդկային մեծ ցեղի մէջ։

Ամեն ինչ չի կախւած թւից, բայց, բոլոր այլ հաւասար պայմաններում, այն ազգը աւելի է կոչւած լինում կուտուրական դեր կատարելու, որը աւելի խոշոր մեծութիւն է ներկայացնում։

Եթէ երկու ազգեր ունին նման բնաւորութիւն, նման հակումներ և կենում են նման կամ միեւնոյն հանդամանքների մէջ, — դոցանից կարևորագոյնը դառնում է նա, որը աւելի մեծ է։

Եթէ երկու ազգեր նման բնաւորութիւն չ'ունին, նման էլ հակումներ չ'ունին, բայց կենում են նման հանդամանքներում, ոյժը ամեն անգամ աւելի խելօքինը չէ, այլ յաճախ նորանն է, ով աւելի պատկառելի թիւ է ներկայացնում և աւելի աճելու ընդունակութիւն է ցոյց տալիս։

Մարդկային շունչը ինքն ըստ ինքեան մի գործիչ է հասարակութիւնների մէջ։ Նաև անկախ խելքի կամ առհասարակ ինտելիգենցիայի աստիճանից մարդա, մի անգամ որ նա կայ այս աշխարհիս վերայ, նա միեւնոյն ժամանակ որոշ ~~բաւականներ~~ աէր է հանդիսանում. նա ապրուստ է պահանջում, նա կրթութիւն է պահանջում, նա պահանջում է աշխարհքիս բարիքների վայելումը, նա դիրք է պահանջում. և այդ բոլորի դիմաց՝ նա կատարում է որոշ պարտականութիւններ, որոշ ծառայութիւններ հասարակութեան, ազգին, պետութեան։

Եւ որքան շատ է մի ազգ կազմող մարդկանց թիւը, նոյնքան աւելի մեծ պահանջներ է զգում և պարտականութիւն ունի կատարելու դոյն այդ ազգը:

Պարտականութիւնները մի ազգի համար որոշում են նորա հաշտութեան իշխանը: Եւ ես ասում եմ, որ որքան մեծ է մի ազգ, այնքան աւելի մեծ է նորա կոչումը՝ կուլտուրական գործ կատարելու: Մի ազգի բարձրանալը և կենսունակութիւնը յաճախ չափւում է նորա աճելու ընդունակութիւնով: Մի ազգ, որ աճելութեան նշաններ չի ցոյց տալիս՝ նա թուլանում է: Համեմատած մի աւելի աճող ազգի հետ, ոչ-աճող ազգը աւելի քիչ մղում է զգում ընդարձակելու, իւր ազդեցութիւնը ուրիշների վերայ տարածելու, գաղթաւայրեր հաստատելու և այլն:

Եւրոպան և Ամերիկան բնակեցրած են այժմ գրեթէ բացառապէս մարդկային՝ այսպէս կոչւած սպիտակ ցեղով: Երեք իրանց թւով մեծ գրուպաները այդ սպիտակ ցեղի են՝ ռումանական, գերմանական և սլաւոնական: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ռումանական, գերմանական և սլաւոնական ազգախումբերը ներկայացնում են իրանց թւով խոշոր մեծութիւններ, նոքա եղած են և շարունակում են մնալ տիրապետող ազգեր քաղաքակրթական (կուլտուրական) ասպարիզում, թէև մէկը առաւել, միւսը՝ պակաս: Դոցանից ամեն մի գրուպա բաղկացած է մի քանի ազգերից, որոնք առանձին կարևորութիւն են ստացել հէնց իրանց թւի շնորհիւ: Թիւն է, որ ստեղծեց Ֆրանսիան, թիւն է, որ ստեղծեց Իտալիան և դեռ ևս թիւն է պատճառը, որ Իսպանիան, չը նայած իւր խորին անկմանը, շարունակում է մի որոշ գիրք բռնել Եւրոպայի մէջ: Եւ թէ՛ Պորտուգալիան, Իսպանիայի հարևանը, վերջինիս կարևորութիւնը չ'ունի—նորա ազգաբնակչութեան փոքր թւի պատճառովն է:

Այն բոլոր գերմանական ազգերը, որոնք գերմանական լեզու ունին և գերմանական հայրենասիրութիւն, գերմանական քաղաքակրթութիւն, այժմ միացած մի մեծ թիւ են ներկայացնում: Իրենէր այդ թիւը,—Գերմանիան այն առաջնակարգ, քաղաքական և կուլտուրական ոյժը չէր ունենալ, ինչ նա ունեցած է անցեալում և ունի ներկայումս:

Նոյն երևոյթը կրկնւում է Աւստրիա-Ունգարիայում: Բաւական

չէ, որ Ունգարիան ունենար մեծ հայրենասիրական ոգի՝ իւր այժմեան զիրքին հասնելու համար. դորա համար հարկաւոր էր որ ունգարացիք, իբր մի ազգ, բաւականին խոշոր մեծութիւն կազմէին: Թիւր հարկաւոր է, որպէս զի ոգին մեծ ծաւալ ստանայ և բեղմնաւորի. Թիւր անհրաժեշտ է, որ այդ ոգին սնւի:

Նոյն այդ երկրում, եթէ կայ չեխական խնդիր, պէտք է հաւաստի ընդունել, որ այդ յառաջացած է չեխական աղգի համեմատական մեծութիւնից: Եւ եթէ նոյն Աւստրիա-Ունգարիայում սլաւօնական խնդիր կայ առհասարակ, այդ նորանից է, որ սլաւօնական աղգերը, միասին առած, կազմում են այդ պետութեան մէջ ազգաբնակութեան մի խոշոր մասը, բռնելով երկրի համապատասխան խոշոր տեղը:

Օրինակներ կարելի էր դեռ ևս շատ բերել, բայց մենք կարծում ենք թէ բերածներովը արդէն բաւականաչափ պարզել ենք մեր միտքը և ապացուցել, թէ ինչ մեծ կարեւորութիւն ունի մի ազգի թւական խոշորութիւնը դոյն այդ ազգի կուտուրական ապագայի համար:

Անդրկովկասում թւի նշանակութիւնը այլ չէ, քան այն, ինչ մենք տեսանք ուրիշ երկիրներում: Ինչ մեծ ընդունակութիւնների տէր են ներկայանում թուրքերը: Համեմատապէս փոքր: Որ քաղաքակրթութեանը նոքա աւելի քիչ են յարում, քան մեր քրիստոնեայ ազգերը, այդ մի նորութիւն չէ: Բայց այդ նւազ կուտուրական ազգը իւր խոշորութիւնով առաջին տեղն է բռնում Անդրկովկասում: Եւ թւով մեծ լինելով, այդ ազգը, որը իսպառ կ'անլատանար իրանց զրացիների հարեանութեամբ, իւր թւով պահպանում է իրան իբր մի ոյժ: Միմիայն Թիւր բաւական չէ պահպանելու համար, բայց որոշ յատկութիւններով մի ժողովուրդ երբ յայտնի թւով է, զօրութիւն է ստանում հէնց նոյն այդ յատկութիւնները և ձգտումները պահպանելու և աւելի զարգացնելու: Մեծ քանակութեամբ մի տեղ զարսած սառույցները զիմանում են նաև տաք օրերին, մինչդեռ մի փոքրիկ կտորը ձեռաց հալչում է: Որովհետեւ մեծ քանակութեամբ սառույցներ միասին առած ստեղծում

են իրանց շուրջը մի սառցային մ թնոլորտ, որի մէջ սառուցը կարող է դիմանալ: Մի կտոր սառուցը մթնոլորտ չի ստեղծում:

Որպէս զի ծառերը կարողանան ստեղծել պառկի կամ անտառի մ թնոլորտ, պահանջւում է, որ նոքա որոշ քանակութիւնից պակաս չը լինին: Մի քանի ծառ միասին դեռ անզօր են մթնոլորտ ստեղծելու, իսկ առանց այդ մթնոլորտի նոքա անզօր կը լինին դիմանալ, եթէ արհեստական միջոցների չը դիմեն, մինչդեռ անտառը ինքը իւր սեպհական ոյժովն է իրան պահում:

Ազգերի համար պահանջւում է նոյնը. այստեղ պահանջւում է, որ մի ազգ թւով աւելի փոքր չը լինի, քան այն, որ հարկաւոր է ներքին կեանք ստեղծելու, պահպանելու և զարգացնելու համար: Մի որոշ կուտուրա ունենալու համար, անհրաժեշտ է, որ մի ազգ իւր ներքին կեանքն ունենայ:

Անդրկովկասում կան ազգութիւններ՝ կուտուրական հակումներով բաւականի և կամ շատ բարձր: Գոցանից է մեր երկրի գերմանական զաղթական ազգաբնակութիւնը: Բայց այդ գերմանացիք անընդունակ են մեր երկրում մի գերմանական մ թնոլորտ, գերմանական ներքին կեանք ստեղծելու: Այդ գերմանացիք կարող են իրար մէջ ունենալ սերտ յարաբերութիւններ, բարեկամական, ազգակցական կապեր, զանազանել միւս ազգերից իրանց կենցաղով. բայց նոքա անընդունակ են իրանց այդ առանձին կենցաղով ստանալ հասարակական նշանակութիւն, ստեղծել մի մթնոլորտ, որի մէջ նոքա կարողանային ներքին կեանք ունենալ, լրագրութիւն և գրականութիւն ստեղծել, լեզու զարգացնել և այլն: Եւ ինչո՞ւ: Որովհետեւ մի այդպիսի դեր կատարելու համար նոցա թիւը մեր երկրում շատ է փոքր: Գերմանացիք մեր երկրում շատ են քիչ, որպէս զի մի գերմանացի մեր երկրում իրան զգար գերմանական կուտուրայի ազդեցութեան ներքոյ, ազդէր տեղական գերմանական հասարակութիւնից և զօրեղ զրդուներ ստանար այդ հասարակութիւնից:

Կրկնում ենք՝ մի այդպիսի Ֆակտոր լինելու համար տեղական գերմանական տարրը շատ է փոքր, չը նայած որ նոքա, տեղացի այդ գերմանացիք, ուղղակի սերւում են աշխարհքում մեծ դիրք ունեցող հզօր կուտուրական պետութիւններ կազմող մի ցեղից, այն ցեղից, որը ստեղծել է Աւստրիան, Զւիցերիան, Գերմանիան:

Ամեն կուլտուրա սկսում է ներքին կեանքի ստեղծելուց: Մի ժողովուրդ կարող է ինքն ունենալ կուլտուրական հակումներ, շփուել քաղաքակրթական տարրերի հետ, սրանց նմանել ամեն կերպ, — բայց լինել բնաւորութիւնից զուրկ, ուրեմն և ազդեցութիւնից զուրկ: Իսկ ազդեցութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ներքին կեանքի արտափայլումը: Բոլոր այն ազգերը, որոնք կարողացել են դրսում անուն վաստակել, բարոյական կամ այլ ազդեցութիւն ձեռք բերել, նոքա այդ բանին հասել են իրանց ներքին կեանքը մի որոշ չափի կենդանութեան հասցնելուց յետո: Ֆրանսիան այն ժամանակ սկսեց մեծ բարոյական ազդեցութիւն ձեռք բերել Եւրոպայում, երբ նա յաջողութեամբ մտաւոր և բարոյական ինքնուրոյնութիւն ձեռք բերեց, նա ստեղծեց մի ֆրանսիական կանոնաւոր լեզու, գրականութիւն, գեղարւեստ, թատրոն և ձեռնամուխ եղաւ գիտութիւնների մշակման: Իսկ այդ բոլորը՝ ներքին զարգացման պրօցեսներ են, ներքին կեանքի եռումներ են: Այդ աստիճանի զօրեղ զարգացման համար մի փոքրիկ թւով ժողովրդի ոյժերը չէին կարող բաւել: Պէտք էր որ բոլոր մանր ժողովուրդները միանալին, պէտք էր որ առաջւայ իրար հակառակող՝ բայց և մի ցեղի պատկանող մանր իշխանութիւնները աւելի սերտ կերպով իրար հետ կապէին, որպէս և եղաւ: Իրագործած քաղաքակրթական շարժումը համապատասխան եղաւ այդպիսով կազմած ազգի մեծութեանը, ազգի, որը իւր անդամների թւի չափով կարողացաւ մեծամեծ թէ դրամական և թէ մարդկային զոհարերութիւններ յանձն առնել:

Տիեզերական նշանակութիւն ունեցող գործերի համար՝ հարկաւոր է ծայրայեղ կենդանի ներքին կեանք ստեղծել: Աւելի համեստ կուլտուրական գործերի համար՝ հարկաւոր է համապատասխան համեստ՝ բայց և այնպէս իւր շրջանակի մէջ կենդանի ներքին կեանք ունենալ: Եւ իմ ասելս այն է, որ նոյն իսկ այդ համեստի համար պահանջւում է մի ազգի անդամների որոշ թիւ, որից պակաս՝ ինքնուրոյն կուլտուրա ստեղծելու չափ ներքին կեանք չի կարող գոյութիւն ունենալ:

Այդ թիւը ամեն տեղ, ամեն ժամանակ և ամեն ազգի համար միեւնոյնը չի կարող լինել: Որոշել այդ թիւը դժւար է. թերեւ անգամ անհնարին է ամեն մի ազգի և հանգամանքի համար: Իսկ

միւս կողմից նման հանգամանքներում ապրող տարբեր ազգի ժողովուրդները, թէև իրար հաւասար լինին թւով, մէկը՝ շնորհիւ իւր ցեղական յատկութիւնների և պատմական անցեալի, աւելի ընդունակ է լինում իրան արտայայտելու և կուտուրական գործի մէջ բեղմնաւորելու, քան մի ուրիշը: Բայց այդ արդէն մի այլ խնդիր է, որը գոնէ այս անգամ մենք չենք ուզում շօշափել: Առ այժմ կարեւորը սա է, որ մեր ժամանակի կուտուրական պահանջների համեմատ մի ազգ թւով բաւականաչափ զօրեղ պէտք է լինի:

Ռուսիայի լայնածաւալ կայսերութեան մէջ կենում են բազմաթիւ ազգեր: Նոցա մէջ հայ ազգը թւով շուրջ մէկ միլիոն է: Անդրկովկասեան երկրում թուրքերի և վրացիների հետ հայկական ժողովուրդները հաւասար թւական ոյժ է ներկայացնում: Եւ եթէ Անդրկովկասում կան երեք նշանաւոր շրջաններ, դոքա են՝ թուրքականը, վիրականը և հայկականը: Մնացած ազգութիւնների թւական ոյժը չի պատում առանձին շրջան կազմելու համար:

Արդ, մի միլիոնաւոր ժողովուրդ հազիւ հազ կարող է բաւել ներքին կեանք ստեղծելու, ոչ միայն կուտուրա ընդունելու, այլ և մտքեր բեղմնաւորելու, ինքնուրոյն կերպով նոցա վերարտադրելու և տարածելու համար:

Տեսէք, թէ քաղաքակրթութեան մէջ գործիչ հանդիսանալու համար ինչպիսի գործիքներ ունենալու է պարտաւորացնում մեր դարի ոգին: Հարկաւոր է ունենալ դպրոցներ տարրական, միջին և բարձր. հարկաւոր է ունենալ գրականութիւն թէ զուտ գրական և թէ գիտական. հարկաւոր է ունենալ մամուլ, բազմակողմանի պահանջների համապատասխանող մամուլ. պէտք է ունենալ թատրոն:

Այս բոլորը ոչ միայն առհասարակ ունենալու, այլ և իսկապէս նոցա զարգացնելու և մի այնպիսի կատարելագործութեան հասցնելու համար, որ մենք ինքներս նոցանով ներքնապէս ապրել կարողանանք. պահանջւում է մի ժողովուրդ բազմակողմանի արհեստներով, մի խօսքով պահանջւում են զօրեղ միջոցներ: Դպրոցը ձրի չէ, գրականութիւնը՝ ձրի չէ, լրագիրը՝ ձրի չէ, թատրոնը՝ ձրի չէ: Եւ այն, ինչ մեր հայ ժողովուրդը այսօր տալիս է իւր դպրոցի, գրա-

կանութեան, մամուլի և թատրոնի համար, եթէ արհամարհելի չէ, բայց և այն չէ, ինչ պահանջուում է մի աւելի զօրեղ ներքին կուտուրական կեանքի տեսակէտից: Մեր ունեցածի ցանցառութիւնը հասկանալու համար, բաւական է վերցնել մամուլի դրութիւնը: Մենք ունինք եօթ հատ պարբերական հրատարակութիւններ, որոնց բոլորի հաւաքական տարեկան բիւջետը չիսուն հազար բուբլու գումարի շուրջն է պատուում: Մինչդեռ մի փոքր ի շատէ կարգին և ապահով օտար թերթի տարեկան բիւջետի հազիւ երրորդն է կազմում այդ գումարը:

Ինչի՞ցն է այդ ցանցառութիւնը: Անշուշտ բաժանորդների քչութիւնից: Եւ ինչի՞ցն է այդ քչութիւնը: Պատճառները մի քանի են, բայց դոցա մէջ մէկը և կարեւորներից մէկը՝ մեր ժողովրդի քչութիւնն է: Այդ այնքան պարզ է, որ ես հրաժարուում եմ ընդարձակել այդ նիւթի վերայ: Նոյն իսկ այժմեան հանգամանքներում մեր ժողովուրդը կը ներկայացնէր աւելի մեծ բաժանորդագրական ոյժ, եթէ մէկի տեղ նա լինէր երկու-երեք միլիօն:

Մարդկային շունչը ինքն ըստ ինքեան արտադրող, սպաւող և դրող ոյժ է: Որքան շատ արտադրում է, որքան շատ սպաւում է, նոյնքան աւելի մեծ դրող ոյժ է ներկայանում նա հասարակական տեսակէտից. որովհետեւ այդ տնտեսական կեանքի պրօցեսը ազդում է նաեւ հասարակութեան մոաւոր և հոգեկան շարժումների վերայ: Ոչ միայն պէտք է բարւոքել եղածների դրութիւնը, այլ և դրականապէս աւելացնել հասարակութիւն կազմող անդամների թիւը:

Մենք, որ մեծ կշիռ ենք տալիս աղգաբնակութեան աճելուն և բազմանալուն և հանդէս ենք զալիս նորա բարձր հասարակական նշանակութիւնը ցոյց տալու, ի նկատի ունինք այն, որ աղգաբնակութեան այդ ցանկալի աճումը գլխաւորապէս մեզնից է կախած: Երկու միջոցներով ժողովուրդը կարող է աճել՝ ծնունդների շատութիւնով և մահացութեան պակասութիւնով: Բոլոր այն ժողովրդական կարգ ու կանոնները և կամ անկարգութիւնները և անկանոնութիւնները, որոնց շնորհիւ ծնունդները սակաւանում են՝ փաստակար են: Եւ բոլոր այն պայմանները, որոնց շնորհիւ մահացութիւնը

աճում է ֆեոսակար պայմաններ են: Պէտք է վերջացնել այն բուրբ, ինչ մահառիթ են մեր մատաղ սերունդների համար, զիւղական թէ քաղաքային ազգաբնակութեան նկատմամբ՝ այդ միւլնոյն է:

Բայց ո՞վ պէտք է աշխատի այդ բոլորի համար: Մի՞թէ կարելի է և խելացի է սպասել, որ ամեն ոք իւր անելիքը տնօրինէ այնպէս, ինչպէս այդ պահանջում է բարձր հասարակական ինտերէսը: Կարելի՞ է արդեօք թողնել այդ բոլորը բաղդի բերմունքին:

Այդ ոչ միայն կարելի չէ, այլ և պէտք չէ: Նրա հասարակութեան զիտակցութեան մէջ մտցրած կը լինի ազգաբնակութեան աճելու բարձր կարևորութեան գաղափարը, հասարակութիւնը ինքը պէտք է զիմէ ընդհանուր և զօրեղ միջոցների՝ չարիքների դէմն առնելու համար: Հասարակական և համայնական ոգին այստեղ կարող է հրաշքներ գործել: Պէտք է միայն համոզել, թէ կան գործեր կատարելու և որ ամեն ինչ բնութեան ազատ խաղին չի մատնւած և չը պէտք է մատնւած մնայ:

Թւել մի առ մի բոլոր այն չարիքները, որոնք տիրապետում են մեր ժողովրդի մէջ և խանգարում մի կողմից ծնունդները, իսկ միւս կողմից՝ բազմացնում մահացութիւնը, թւել այդ բոլորը այստեղ մենք մտադիր չենք: Առ այժմ մենք բաւականանում ենք դնելով խնդիրը ասպարէզի վերայ:

Ազատել մահից այն բոլոր մատաղ երեխաներին, որոնք զոհ են գնում խոնաւ և վատառողջ բնակարանների թէ զիւղերում և թէ քաղաքներում, ազատել մահից այն բոլոր մատաղ երեխաներին, որոնք ամեն տարի հարիւրներով ու հազարներով զոհ են գնում հէնց, զիցուք, ծաղկի հիւանդութեան համաճարակումներին, խելացի օրէնքներով և ամեն տեսակ պրօպագանդայով ազատել մանաւանդ գիւղական կանանց՝ որգեծննգեան անընդունակութիւնից, վերացնելով նոցա մանկահասակ ժամանակ ամուսնանալու մեզանում արգէն դարերով արմատացած ախտը, և այլն և այլն, — ահա՛ մի քանի չարիքներ, որոնց դէմ կռւելու համար կարելի է կազմակերպութիւններ ստեղծել հաւաքական ոյժերով: Բոլոր նոքա, որոնք ազգաբնակութեան աճելուն հասարակական մեծ նշանակութիւն են տալիս, պէտք է նաև մեծ նշանակութիւն տան և առաջնակարգ խնդիրներ համարեն այդ աճելուն նպաստող բոլոր պայմանները:

Խոլոր չարիքներից միմիայն վերը յիշածները խլում են մեր ժողովրդից տարեկան մի քանի հազարներ: Միմիայն ծաղկի հիւանդութիւնից տարեկան մենք կորցնում ենք մի թիւ, որը հաւասար է մի մեծ գիւղի ազգաբնակութեան. մի տասնեակ տարում, հէնց այդ հիւանդութիւնից, մենք կորցնում ենք մի քաղաք, հաւասար Երևանի հայ ազգաբնակութեան մեծութեան: Պատմութեան էջերում այդպիսի կորուստներ մենք սարսափով կը կարդայինք և մեծ ազգային աղէտներ կը համարէինք, որպէս մեծամեծ աղէտներ ենք համարում մեր պատմութեան մէջ յիշատակածները:

Եթէ միայն ծաղիկը այդ ոյժերն է խլում մեզանից, ապա ինչ սարսափելի կոտորածներ են անում թէ մեր վերը յիշած և թէ դեռ մեզնից չը յիշած միւս հանգամանքները, որոնց դէմ կռւելը միանգամայն հնարաւոր է և որոնց դէմը կռւելու անհրաժեշտութիւնը կը զգացւի մեր ինտելիգենտ դասակարգից, երբ վերջինս լիովին կ'ըմբռնէ մեր մատնանիշ արած հանգամանքի լրջութիւնը: Ամեն տարի, այդպէս ենք համոզւած, մենք մեր ձեռքից մի տասնեակ գիւղեր կամ մի մեծ քաղաք ենք ձեռքից բաց թողնում միմիայն շնորհիւ այն հանգամանքների, որ մենք ցայժմ դեռ ևս բաւականաչափ չենք ըմբռնել ժողովրդի թւի հասարակական և պատմական ոյժը:

Մեզ կ'աւսեն թերևս, թէ առածներս ճիշդ հետազոտութիւնների վերայ հիմնւած չեն և որ արտայայտած երկիւղներս կամ գոյութիւն չ'ունին և կամ չափազանցացրած են:

Ճիշդը այս է, որ յայտնած երկիւղներս չեն հիմնւած ճիշդ հետազոտութիւնների վերայ մեր ժողովրդի նկատմամբ. բայց նոքա հէնց այդ պատճառով անհիմն չեն:

Մի հաւո օրինակ!

Միայն ծաղկի հիւանդութիւնը, ասացինք վերը, մեզնից ամեն տարի խլում է մի մեծ գիւղի ազգաբնակութեան չափ հոգիներ, և որ մի քանի տարում միայն այդ ծաղկի հիւանդութիւնը մի երեւան քաղաք է խլում մեզնից:

Ծաղկի պատւաստումը մեզանում պարտաւորիչ չէ. պարտաւորիչ չը լինելով՝ պատւաստելը կամքի է թողած. իսկ կամքի թողած լինելով՝ մեր ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը չի օգտուում գիտութեան այդ գիւտից: Իսկ չի օգտուում այն պատճառով, որով-

հետև պատուաստման գործը մեզանում կազմակերպւած է: Իսկ կազմակերպել այդ գործը մենք կարող ենք. օրէնքը մեզ ոչ միայն թոյլ է տալիս այդ, այլ և կառավարութիւնը ամեն կերպ կը խրախուսի մեզ այդպիսի մարդասիրական գործի համար:

Այժմ դատեցէ՛ք ինքներդ, թէ ո՛ր աստիճանի արժէ դորա համար ոչ միայն մտածել, այլ և ուղղակի դիմել գործնական միջոցներին: Մենք կը բերենք միայն թւեր, այո՛, միմիայն թւեր, հիմնւած ամենամանրակրկիտ հետազոտութիւնների վերայ:

Ծաղկի մահառիթ թոյնը անվտանգ դարձնելու համար՝ դիմում են ծաղկի պատուաստման և կրկնապատուաստման:

Կրկնապատուաստումը պարտաւորիչ է միմիայն Գերմանիայում, 1875 թւականից դէս:

Պատուաստումը, բայց ոչ կրկնապատուաստումը, պարտաւորիչ է Անգլիայում, Շէդդիայում, Դանեմարկում:

Պատուաստումը պարտաւորիչ է Ֆրանսիայում, Ռուսիայում, Բելգիայում, Աւստրիայում, Իտալիայում և այլն:

Իէ այժմ տեսնենք հետեանքները: Վերցնենք Շէդդիան: Այդ երկրի համար կան ճիշդ թւեր՝ սկսած 1774 թւականից: Այդ երկրում չը կար ծաղկի պատուաստում մինչ 1801 թւականը: Հաշուում են, որ 1774 թւից մինչ 1801 թ. ամեն տարի մեռնում էին ծաղկից 166 հոգի ամեն մի 100 հազար հոգուց:

1801 թւականին մտցրեց կամաւոր պատուաստումը, որ և տեւեց մինչ 1815 թւականը: Ով ուզեց և կարողացաւ օգտւել դորանից, պատուաստեց իւր երեխաներին, ով չ'ուզեց՝ չ'օգտւեց: Բայց և այնպէս ծաղկից յառաջացած մահի դէպքերը պակասեցին շատ զգալի կերպով. ամեն 100 հազար բնակիչներից մեռան տարեկան ոչ թէ 166, այլ միայն 65 հոգի միջին հաշուով: 1815 թ.-ից լոկ պատուաստումը դառաւ պարտաւորիչ: Ծաղկամահ եղածների թիւը աւելի ևս նւազեց, այնպէս որ մինչ 1883 թւականը տարեկան միջին հաշուով ծաղկից մեռել են այդ երկրում միայն 18 հոգի ամեն մի 100 հազար հոգուց:

Ոչ ոք չը պէտք է զլանայ, եթէ մենք, այդպիսի փաստերի դիմաց, մտածենք, որ մեր ժողովուրդը, որը տաան անգամ հարիւր հազար է Անգլիովկասում, և որը պատուաստումը դեռ ևս շատ թոյլ

կերպով է գործադրում, տարեկան կորցնում է տասն անգամ 166, ուրեմն—1660 հոգի, իսկ յամենայն գէպս, ոչ պակաս քան տասն անգամ 65, ուրեմն 650 հոգի:

Աւստրիայում, որտեղ թէև ոչ պատւաստումն է պարտաւորիչ և ոչ կրկնապատւաստումը, բայց՝ և այնպէս ամեն յարմարութիւններ կան պատւաստելու համար և ուր ժողովուրդը երեւի ամենալայն կերպով օգուում է այդ յարմարութիւններից, այնու ամենայնիւ 1875—1884 թւականներին, ուրեմն տասը տարւայ ընթացքում, միջին հաշւով ամեն մի 100 հազարից մեռան 62 հոգի, մինչդեռ Անգլիայում, ուր պատւաստումը պարտաւորիչ էր, նոյն շրջանում և նոյն հաշւով մեռան միայն 7 հոգի, իսկ Պրուսիայում, ուր կրկնապատւաստումն էլ պարտաւորիչ էր, մեռան միայն 2 հոգի:

Եթէ Աւստրիայում, ուր պատւաստումը կամաւոր է, որպէս մեզանում, մի միլիոն բնակչից մեռան տարեկան 620 հոգի, իրաւունք ունինք արդեօք թէ ոչ ընդունելու, որ մեր մի միլիոն տասնապատիկ աւելի տգէտ և աւելի անօգնական ժողովուրդը կորցնում է կրկնապատիկը և եռապատիկը, ուրեմն 1000 կամ 1800 հոգի:

Յիւրիխի գաւառում (կանտոն), Զւիցերիայում, ծաղկի էպիդեմիա կար թէ 1871—72 թւականներում և թէ 1884 թ., բայց առաջնում աւելի դարհուրելի, քան երկրորդում: Քանի որ առաջնում հիւանդացածների թիւը կրկնապատիկ աւելի էր, քան երկրորդում: Սրդ, չը նայած դորան, 1871—72-ին այդ կանտոնում մօտ 1500 ծաղկով հիւանդացած երեխաներից մեռան միայն 15 հոգի, որովհետև այդ ժամանակ պատւաստումը պարտաւորիչ էր. մինչդեռ 1884 թ.-ին, երբ հիւանդների թիւը կիսով չափ պակաս էր, ծաղկից մեռան 129 հոգի, որոնցից 70-ը մինչ 10 տարեկան երեխաներ, որոնցից ոչ մէկը չէր պատւաստւած:

Երևակայեցէք, ուրեմն, եթէ բոլոր հիւանդները պատւաստւած չը լինէին, և այդ Յիւրիխի կանտոնը ներկայացնէր ոչ թէ իւր մաքրութիւնով և առհասարակ իւր լուսաւորութիւնով աշխարհքիս ամենապայծառ կենդրոններից մէկը, այլ ներկայացնէր մի երկիր, նման մեր Զանգեզուրին, մեր Երևանին, մեր Գանձակին, մեր Փամբակին, մեր Թիֆլիսի Հաւլաբարին կամ Խարփուխին և էլ ինչ գիտեմ ինչ թաղերին ու գաւառներին, երևակայեցէք, ասում ենք, թէ քանի՛

պատիկ աւելի զոհեր կը տանէր նոյն այն 1884 թւականին ծագիկ հիւանդութիւնը Յիւրիխի կանոնից իւր 300 հազար բնակիչներով:

Եւ մենք այժմ այլ ևս չենք զարմանում, երբ մի լրագրական հայ թղթակից, սարսափած իւր բնակատեղում բուն գրած ծաղիկ համաճարակովից, յուսահատ գրչով գրում է՝ ամանակներ է, որ զերեզման են տանում. ծաղիկ հիւանդութիւնը մեր շրջակայ գիւղերում այլ ևս երեխաներ չը թողեց:

Եւ ո՛վքեր են այդ մեռնողները. այդ նոքա են, որ մի քանի տարուց յետոյ պէտք է դառնային մեր երկրի հողեր մշակողները, տան տնտեսութիւն անողները, մեր երկրի գործարանների բանուորները, մեր արհեստաւորները, մեր զինւորները, մեր վաճառականները, մեր դպրոցների աշակերտները, մեր գիւղական և այլ ուսուցիչները, մեր ընտրողական անդամները, մեր ընթերցողները, այսինքն այն ամենքը, որոնք պէտք է ոյժ տային մեր ներքին կեանքին, ինչ ձևերով որ սա արտայայտուում է մի կուլտուրական ազգի մէջ...

Եւ կեանքի ու կուլտուրայի այնքան մշակներ մենք կորցնում ենք ամեն տարի միմիայն մի հատիկ չարիքից, որի ասպարէզից հեռացնելը կոյր բնութեան գործ է, այլ մեր խելքի և մեր եւանդի գործ է:

Եւ եթէ մենք կանգ առանք մի օրինակի վերայ, այդ նորանից չէ, որ մեր բոլոր ասելիքը դորան է վերաբերում: Մենք ուզեցինք դորանով միայն ցոյց տալ, որ մեր աղաղակը իրաւացի է: Մենք սարսափով ենք նայում այն չարիքների վերայ, որոնք թոյլ չեն տալիս հասարակութեան կանոնաւոր և զօրեղ աճելուն և կամ որոնք թերեւս դրականապէս նւազեցնում են մեր ազգաբնակութիւնը, առանց որ այդ շարունակ բաց հաստատ կերպով ազդող և ազգակործան բաց գաղտնի մեացող պրօցեսները գրաւեն մեր ուշադրութիւնը, ցնցեն մեր ներքինը՝ այդ հասարակական թշնամիների դէմ համայնական և հասարակական ոյժերով պատերազմելու:

Մենք ասում ենք՝ այն բոլոր հանգամանքները, որոնք մեր աւանդական սովորութիւնների և կամ տգիտութեան պատճառով յառաջացնում են ծնունդների սակաւութիւնը և մեծացնում մահւան դէպքերի թիւը, այդ հանգամանքները պէտք է մի առ մի յիշեն գրականութեան մէջ և առաջարկեն նոցա դէմ առնելու:

ամենագործնական միջոցներ: Պէտք է հասարակական արթուն
և հսկող կարծիք ստեղծել դեռ ևս իշխող սովորութիւնների դէմ՝
երեխայ աղջիկներ ամուսնացնելու, գետնափոր և գոմային տներում
ապրելու, երեխաներին առանց ծաղկի պառուստման և կրկնապատ-
ւաստման թողնելու, ընտանիքից երկար տարիներ բացակայելու,
բժշկական օգնութիւնից զուրկ մնալու, մանաւանդ գիւղական կա-
նանց համար և այլն և այլն:

Մենք կրկնում ենք՝ այստեղ կայ հասարակութեան ապագայ
խնդիր, որի մանրամասն քննութիւնը կը համոզցնէր մեզ այդ
խնդրի ամենաառաջնակարգ նշանակութիւնը: Բաւականանանք միայն
ակնարկածով: Այդքանն էլ բաւական է այդ ճանապարհի վերայ մի
քայլ առաջանալու համար:

ԱԻՆՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ